ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

न्यायदर्शनदिशा मनस्तत्त्वविवेचनम्

प्रीति-रायः
अनुसन्धात्री, न्यायविभागः, श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः
नवदेहली

प्रबन्धसारः

नैयायिकाः षोडशपदार्थवादिनः। षोडशपदार्थाश्च प्रमाणादारभ्य निग्रहस्थानान्ताः। तदर्थमुक्तं महर्षिणा गौतमेन "प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णय-वादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः" इति। षोडशपदार्थेषु द्वितीयपदार्थः प्रमेयम्। एतच्च प्रमेयं द्वादशविधम्। अत एव उक्तम् "आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्" इति। एते द्वादशपदार्थाः साक्षान्मोक्षजनकज्ञानविषयाः। अतोऽत्र प्रमेयत्वं पारिभाषिकम्। अत्र द्वादशपदार्थेषु षष्ठं प्रमेयं मन इति। इदं मनोऽन्तरिन्द्रियम्। महर्षिगौतममते मनसो नामान्तःकरणमिति। अतः करणशब्देन इन्द्रियं बोध्यते।

मनस्यति अनेन इति मनः। तर्कसंग्रहकारेणाभिहितं- "सुखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मनः" इति। तच्च मनः प्रत्यात्मनियतत्वादनन्तं परमाणुरूपं नित्यं च। तर्कदीपिकाकारेणाभिहितं- "स्पर्शरहितत्वे सति क्रियावत्त्वं मनसो लक्षणम्" इति। सिद्धान्तचन्द्रोदयकारेणाभिहितं- "सुखादिसाक्षात्कारः करणसाध्यः। जन्यसाक्षात्कारत्वाच्चाक्षुषसाक्षात्कारवत्" इति। महर्षिकणादानुसारेण- "आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावोऽभावश्च मनसो लिङ्गम्" इति। मीमांसकाभिहितं मनो विभु। स्पर्शात्यन्ताभाववत्त्वादाकाशवत्, अथवा मनो विभु। विशेषगुणशून्यद्रव्यत्वात् कालवत्, अथवा मनो विभु। "ज्ञानसमवायिकारणसंयोगाधारत्वादात्मवत्" इति। महर्षिगौतमेनोक्तं- "युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्" इति। अर्थात् स्मृतिर्हि आत्मन आन्तरज्ञानलक्षणा क्रिया सा चेन्द्रियलक्षणं करणं विना न सम्भवति तस्मात् स्मृतेर्यदान्तरमिन्द्रियं करणं तदेव मनः। साध्यस्मृतिश्च सम्मता सा च मनो विना नोपपद्यते इत्यनुमानमपि मनोलिङ्गम्। शब्दप्रमाणं शब्देन पदार्थे प्रमीयमाणे शक्तिग्रहस्मृत्यपेक्षा भवति सा च मनो विना नोपपद्यते इत्यागमोऽपि मनोलिङ्गम्। "स्थाणुर्वा पुरुषो वा" इत्यादिसंशयस्थले स्थाणुपुरुषयोः समानधर्माणां स्मृतिर्भवति तदनन्तरं संशयः स्मृतिश्च मनो विना नोपपद्यते इति संशयोऽपि मनोलिङ्गम्। "श्वो मे भ्राताऽऽगन्ता" इत्यादिरूपं प्रातिभं ज्ञानं तच्च स्वविषयस्य भ्रात्रादेः स्मृतिं विना नोपपद्यते स्मृतिश्च मनो विना नोपपद्यते इति प्रतिभाति मनोलिङ्गम्। स्वप्नज्ञानमपि दृश्यमानेन्द्रिय-सन्निकर्षाद्यभावात् स्मृतिरूपमेवेति मनो विना नोपपद्यते इति स्वप्नज्ञानमपि मनोलिङ्गम्। "यद्यत्र वह्निर्न स्यात्तदा धूमोऽपि न स्यात्" इत्यादिरूपस्तर्कः स च वह्निस्मृतिसापेक्षः स्मृतिश्च मनो विना नोपपद्यते इति ऊहोऽपि मनोलिङ्गम्। एषूदाहरणेषु स्मृतेरेव साक्षाद् मनस्साधकत्वं विज्ञेयं प्रपञ्चस्तु व्युत्पत्त्यर्थः। सुखादिप्रत्यक्षं ह्यात्मनो मनः करणकमेव स्वकीयसुखादौ प्रमाणान्तरप्रसारासम्भवादिति यदेव सुखप्रत्यक्षकरणं तदेव मनः। आदिपदात् दुःखादिकं ग्राह्यम्। इच्छादयोऽप्यात्मव्यापाराः सकरणका एव तत्र बाह्यस्य करणत्वासम्भवाद् यदेवेच्छादिव्यापारकरणं तदेव मनः। मनःशब्दवाच्यमान्तरमिन्द्रियमस्ति तेन विना स्मृत्यादीनामनुपपत्तेः किं वा स्मृत्यादयः सकरणका व्यापारत्वाद् बाह्यव्यापारवद् यदेव स्मृत्यादिकरणं तदेव मन इति स्मृत्यादीनि मनोलिङ्गानि। स्मृत्यादिलक्षणलिङ्गेषु सत्स्वपि इयं युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिरपि मनसो लिङ्गम् भवति इति।

कुञ्चीशब्दाः - नैयायिकाः, मनः, पदार्थः, प्रमेयः, संशयः, करणं, सुखम्, इन्द्रियं चेत्यादयः।

****

 ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

नैयायिकाः षोडशपदार्थवादिनः। षोडशपदार्थाश्च प्रमाणादारभ्य निग्रहस्थानान्ताः। तदर्थमुक्तं महर्षिणा गौतमेन "प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः"[1] इति। षोडशपदार्थेषु द्वितीयपदार्थः प्रमेयम्। एतच्च प्रमेयं द्वादशविधम्। अत एव उक्तम् "आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनः प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्"[2] इति। एते द्वादशपदार्थाः साक्षान्मोक्षजनकज्ञानविषयाः। अतोऽत्र प्रमेयत्वं पारिभाषिकम्। अत्र द्वादशपदार्थेषु षष्ठं प्रमेयं मन इति। इदं मनोऽन्तरिन्द्रियम्। महर्षिगौतममते मनसो नामान्तःकरणमिति। अतः करणशब्देन इन्द्रियं बोध्यते।

"सर्वेषां ज्ञानानां साधारणकारणरूपेण मनसोऽङ्गीकारः। मनस्यति अनेनेति मनः" इति व्युत्पत्त्या "अहं सुखी, अहं दुःखी"ति सुखदुःखादीनां साक्षात्काररूपोपलब्धौ यदिन्द्रियं साधनं तदेव मन इत्युच्यते। सुखदुःखादिप्रत्यक्षज्ञानं करणजन्यं जन्यप्रत्यक्षत्वात् चाक्षुषप्रत्यक्षज्ञानवदित्यनुमानेन सुखादिज्ञानानां करणत्वेन मनःसिद्धिः। न तु तत्र चक्षुरादीनां बाह्येन्द्रियाणां करणत्वं सम्भवति, आत्मनिष्ठगुणानां प्रत्यक्षार्थं तेषां करणत्वासम्भवात्। सुखदुःखादीनामुपलब्धौ मनो भवति करणमिति कारिकावल्ल्यां स्पष्टम्। न च सुखाद्युपलब्धिसाधनं मन इति मनसो लक्षणं वाच्यम्, आत्ममनस्सन्निकर्षे आत्मनि काले दिशि अदृष्टे च अतिव्याप्तेः, सुखदुःखादिसाक्षात्कारं प्रति आत्ममनस्संयोगस्य असमवायिकारणत्वादात्मनश्च समवायिकारणत्वात् कालादीनां च निमित्तकारणत्वात्। अतः "सुखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मनः" इति लक्षणे इन्द्रियपदमिति आत्ममनस्संयोगादीनामिन्द्रियत्वाभावात् लक्षणस्य नैवातिव्याप्तिः।

यदि लक्षणे उपलब्धिस्थाने ज्ञानपदं स्यात् तर्हि त्वगिन्द्रियेऽतिव्याप्तिः यतो नैयायिकैः सुषुप्त्यवस्थायां ज्ञानस्योत्पत्तिर्नाङ्गीक्रियते, जन्यज्ञानमात्रं प्रति त्वङ्मनःसंयोगस्य कारणत्वाङ्गीकारात्। सुषुप्तौ मनः पुरीततिसंज्ञकनाड्यां प्रविशति। तेन सुषुप्तौ त्वचा सह मनसो नैव संयोगः। न्यायनये मनो यथा सुखादिज्ञानं प्रति कारणं तथा त्वगपि ज्ञानसामान्यं प्रति कारणम्। एवं च सुखादिज्ञानं प्रति अस्या अपि कारणता। अतोऽतिव्याप्तिनिवारणार्थं लक्षणे उपलब्धिपदं देयम्। उपलब्धिपदे उपशब्दस्य अर्थः समीपरूपः। लब्धिशब्दस्य अर्थो ज्ञानम्। सुखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मन इति लक्षणस्य यत् इन्द्रियं समीपेन सुखदुःखादिज्ञानस्य साधनं तन्मन इत्येवार्थः फलति। तेन च समीपेन अर्थात् स्वसन्निकर्षेण सुखदुःखादिज्ञानस्य त्वगिन्द्रियं न साधनम्। न्यायदर्शने गौतमेन "युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति मनसो लक्षणं प्रतिपादितम्। प्रत्यक्षे येनेन्द्रियेण मनसः संयोगः, तस्यैवेन्द्रियस्य विषयग्रहणं भवति। मनसः संयोगाभावाज्ज्ञानानामुत्पत्तिर्नैव सम्भवति। न च युगपत् सर्वेषामिन्द्रियाणां ज्ञानं, सर्वेन्द्रियैर्मनसः संयोगाभावात्। न च नाटकदर्शनवेलायां गीतश्रवणं श्रवणेन्द्रियेणाभिनयदर्शनं चक्षुरिन्द्रियेणाथवा पूपशष्कुली-भक्षणवेलायां रसनेन्द्रियेण शष्कुल्या मिष्टत्वज्ञानं घ्राणेन्द्रियेण तस्य गन्धग्रहणं युगपद् भवतीति वाच्यं, तत्रापि योगपद्याभावात्। आशूत्पत्तेः सूच्यग्रभिद्यमानकदलीदलसमूहवदतिसूक्ष्मत्वात्

[1] न्या.सू. 111

[2] न्या.सू. 119

कालस्य क्रमज्ञानाभावाद् यौगपद्यं प्रतीयते, न तु वस्तुतो यौगपद्यमिति न्यायमञ्जर्या जयन्तभट्टेन प्रतिपादितम्। न्यायदर्शनेऽपि अतिशीघ्रगतिप्रयुक्ता-लातचक्रदर्शनवत् तत्र यौगपद्यज्ञानं जायते इति स्पष्टम्। अत एव तत्र यौगपद्यज्ञानं भ्रमात्मकमिति सिद्धान्तमुक्तावल्यामपि उक्तम्। बाह्यप्रत्यक्षेऽपि आत्मनो मनसा, मनस इन्द्रियेण इन्द्रियस्य पदार्थेन संयोगात् प्रत्यक्षं जायते इति न्यायभाष्ये प्रपञ्चितम्"[3]।

मनो द्रव्यम्, नवद्रव्येषु पृथिवी-जल-तेजो-वायु-आकाश-काल-दिक्-आत्म-मनांसि नवैव इति अन्नभट्टप्रोक्तत्वात्। मनसि क्रियाया विद्यमानत्वात् मनसः क्रियावत्त्वं स्पष्टम्। मनसः सिद्धिः स्मृतिकारणतया अपि सम्भवति। अत एव उक्तं न्यायमञ्जर्यां- "यदि कारणान्तरनिरपेक्षचक्षुरादि-करणसाध्या एव रूपादिविषयोपलब्धयः, तदुत्तरकाल-मुपहतकारणानामपि कथं स्मरणादिरूपस्तदवमर्शः? अतो नूनं नयनादिवत् करणान्तरमविकलं तदग्राहि विद्यते"।

मनस्साधकहेत्वन्तराणि अपि विद्यन्ते यथा- "अन्यान्यपि स्मृत्यनुमानागमसंशयप्रतिभास्वप्नोह-ज्ञानानि, आन्तरसुखदुःखेच्छाद्वेषादिविषयग्राहीणि च ज्ञानानि मनसो लिङ्गानि सन्त्येव। तेषां बाह्येन्द्रियव्यापारसाध्यत्वासम्भवात् करणरहितायाश्च क्रियाभिनिवृत्तेरदर्शनादिति"[4]।

मानसानि ज्ञानानि भवति। अत एव न्यायमञ्जर्यां- "स्मृतिस्तावन्मनोजन्यैव। अनुमानागमज्ञानं तु परोक्षार्थविषयत्वात् मानसम्। संशयस्तु मानसोऽपि कश्चिद्वक्ष्यते। प्रतिभा मानसी दर्शितैव- "श्वो मे भ्राताऽऽगन्ता" इति। स्वप्नज्ञानमुपरतेन्द्रियग्रामस्य भवत् कथं नाम न मानसम्"।

तर्केऽपि संशयवत् क्वचिद्विषये मानसो भवत्वेव। सुखादीनां तु ज्ञप्तिवत् उत्पत्तिरपि मनो निबन्धनैव। कार्याणामात्मगुणानामुत्पत्तौ प्रत्यासन्नकारणान्तर-सम्भवेऽपि आत्ममनस्संयोगस्यावधृतसामर्थ्यस्यासम-वायिकारणत्वात्। अतश्च विषयानुभवजन्येऽपि सुखादौ मनस्संयोगः कारणम्।

सुखादीनां च बोधस्वरूपत्वं स्वसंवेद्यत्वं च निरस्तम्। अतस्तदुपलब्धौ मनस एव कारणता।

इदं मनो नैकं, प्रत्यात्मनियतत्वात्। प्रतिशरीरं भिन्नभिन्नात्मनः स्वीकारादात्मनिष्ठमनसोऽप्यनेकत्वं सिद्ध्यतीति सप्तपदार्थ्यां प्रमाणीकरोति शिवादित्यः। न चैकस्मिन् शरीरेऽनेकं मन इति वाच्यं, तथा सति सर्वैरिन्द्रियैर्मनस्संयोगाद् युगपदनेकज्ञानोत्पत्त्यापत्तेः। इदं मनोऽन्तरिन्द्रियं सत् हृदयान्तर्वर्त्ति।

अत एव क्रियावत्त्वाद् मूर्त्तं निरवयवत्वान्नित्यं द्रव्यत्वादिन्द्रियसंयोगि प्रत्यात्मनियतत्त्वादनेकं मनो भवति। यद्यपि मनो न चेतनं, तथाध्यात्मसम्पर्कात् चेतनवत् प्रतीयते।

येन शरीरेण आत्मा करोति कर्म, तेन शरीरेण संयुक्तमनसा आत्मनो ज्ञानादिकार्यसाधनं भवति।

न च मनसोऽन्तःशरीरवृत्तित्वप्रतिषेधः, स्मरतो जीवस्य स्मरणकाले शरीरधारणात्। स्मरणसमये मनसः शरीराद्बहिः सत्त्वस्वीकारे न सम्भवति शरीरधारणात्। शरीरगुरुत्ववशात् तदा भूमौ शरीरपतनमवश्यमेव। शरीरविशिष्टे आत्मनि मनसस्सन्निकर्षात् शरीरप्रेरकधारकौ प्रयत्नौ जायेते। तत्र धारकस्य प्रयत्नस्य शरीरपतनप्रतिबन्धकत्वं, निःसृते च शरीराद्बहिर्मनसि धारकस्य

[3] न्या.द. पृ-24-26

[4] न्या.म. अष्टमाह्निकम्. पृ.411

प्रयत्नस्याभावात् गुरुत्वात् पतनं स्यात्। परन्तु यावत् मनसा स्मरणं तावत् स्मरणशरीरधारणयोर्युगपद् जन्म। न च आशुगतिकस्य मनसो बहिः शरीरादात्मप्रदेशेन ज्ञानसंस्कृतेन सन्निकर्षः प्रत्यागतस्य च प्रयत्नोत्पादनमुभयं युक्तमिति वक्तुं शक्यं, स्मरणकालानियमात्।

वस्तुतः प्रदेशशब्देन कारणद्रव्यस्याभिधानम्। तथा च जन्यद्रव्यस्य समवायिकारणमवयवरूपं द्रव्यमेव तत्प्रदेश इत्यर्थो वेदितव्यः। आत्मनो द्रव्यत्वेऽपि न जन्यद्रव्यत्वं, तन्नित्यत्वनिर्देशात्। अत आत्मप्रदेश इत्युक्तौ संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वम्। परिच्छिन्नद्रव्येण सहापरिच्छिन्नस्य निरवयवस्यात्मनस्संयोगः आकाशं न व्याप्नोति संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वाङ्गीकारात्, जन्यद्रव्ययोरपि संयोगो नाश्रयं व्याप्नोति। तेन च आत्मप्रदेश इति प्रयोगो लाक्षणिक इति। शरीरसंयोगं विना आत्मनस्संयोगो न स्मृतिहेतुः, शरीरस्योपभोगायतनत्वात्”[5] इति।

सहायकग्रन्थसूची

- महर्षिगौतमः । (२०६४) । *न्यायसूत्रम्* । झा, महेशः (सम्पा.) । वाराणसी : चौखम्वा संस्कृत सीरिज अफिस ।
- महर्षिगौतमः । (१९६९) । *न्यायसूत्रम्* । झा, गङ्गानाथः (सम्पा.)। पुने : आरियेन्टाल वुक एजेन्सि ।
- महर्षिगौतमः। (१९४२) । *न्यायदर्शनम्* (वात्सायनभाष्यसहितम्) । शास्त्री, पद्मप्रसादः (सम्पा.)। वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत भवन ।
- उद्योतकरः। (१९८८) । *न्यायभाष्यवार्तिकम्* । ठाकुरः, अनन्तालालः (सम्पा.)। दिल्ली : भारतीयदार्शनिकानुसन्धानपरिषद् ।
- माधवाचार्यः । (१९७४) । *सर्वदर्शनसंग्रहः* । ऋषिः, उमाशङ्करः (सम्पा.) । पठना : संस्कृत भाण्डार ।
- राधाकृष्णन् । (२०११) । *भारतीयदर्शन* । राजपाल एण्ड सन्स् (सम्पा.) । दिल्ली : काश्मीरि गेट।
- जयन्तभट्टः। (१९८२) । *न्यायमञ्जरी* । शास्त्री, गौरीनाथः (सम्पा.) । वाराणसी : संस्कृतसम्पूर्णानन्दविश्वविद्यालयः ।
- केशवमिश्रः । (१९६७) । *तर्कभाषा* । तर्कतीर्थः, अमरेन्द्रमोहन (सम्पा.) । मुम्बाइ : सागर प्रेस ।
- उदयनार्यः । (१९९१) । *किरणावली* । जेटली, जे. एस्. (सम्पा.)। वडौदा : ओरियेन्टल रिसार्च इनस्टिटिउट् ।
- अन्नभट्टः । (१९७५) । *तर्कसंग्रहः* । गोविन्दाचार्यः (सम्पा.)। वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरिज ।

[5] न्या.ज्यो.